

लुपस २००७- शांघाय

डॉ. श्रीकान्त वाघ, ह्यूमॅटॉलॉजिस्ट, पुणे

२३ ते २७ मे दरम्यान शांघायला त्रैवार्षिक आंतरराष्ट्रीय लुपस काँग्रेस भरली होती. जगभरातून सुमारे १००० डॉक्टर्स जमले होते. त्यातले काही इम्युनॉलॉजीतलेही होते. परिषदेत चार पूर्ण सत्रांमध्ये एकंदर बारा व्याख्याने झाली. एकंदर पंचाहत्तर निमंत्रित व्याख्यानांसाठी आले होते. आणखी सोळा सत्रांमध्ये नव्वदेक इतर भाषणे होती. याखेरीज मूलभूत नव्या संशोधनाची चार सत्रांमध्ये छत्तीस भाषणे तसेच ४२१ पोस्टर्स आणि ६९ इतर पेपर्स होते. चायनीज मेडिकल असोसिएशन, शांघाय ह्यूमॅटॉलॉजी सेंटर व शांघाय विद्यापीठाचे मेडिकल स्कूल यांनी मिळून ही भव्य परिषद शांघायच्या आंतरराष्ट्रीय कन्व्हेन्शन सेंटरमध्ये आयोजित केली होती. शांघायचे डॉ. युन्लेचेन हे तिचे अध्यक्ष होते. 'हजारो मैलांच्या प्रवासासाठी एक पाऊल पुढे टाकू या' अशा अर्थाच्या चिनी म्हणीच्या ब्रीदवाक्याचे मोठे फलक परिषदेत सर्व ठिकाणी झळकत होते.

भारतातून आम्ही सहा डॉक्टर्स होतो. लुपस हा ह्यूमॅटॉलॉजिस्टचा अगदी जिवाळ्याचा विषय. लुपसच्या अनेकविध रूपांचा सामना करताना बुद्धी अगदी पणाला लावावी लागते. लुपस म्हणजे लॅटिन भाषेत लांडगा. त्याला ग्रीक पुराणातल्या हायड्रा राक्षसाचीही उपमा देतात. हायड्रा राक्षस आपल्या रावणासारखा - एक डोके कापले की पुन्हा दुसरे उगवते. तसेच एका ठिकाणी लुपस नियंत्रणात आला असे वाटले की तेवढ्यात दुसरीकडे वेगळे काहीतरी उगवते.

अठराव्या शतकात वेगवेगळ्या त्वचारोगांना लुपस म्हणत असत. 'जीर्ण वाढत जाणाऱ्या कुरतडणाऱ्या जखमांचा विकार' असा लुपसचा वैद्यकीय शब्दार्थ आहे. त्वचेवरचे लालसर पुरळ (erythema) आणि सर्व शरीरभर लक्षणे (systemic) यामुळे याला Systemic Lupus Erythematosus (SLE) असे म्हणतात. चीनमध्ये अडचणीची गोष्ट म्हणजे भाषा. कोणालाच इंग्रजी समजत नाही. त्यामुळे भाषणे इंग्रजीत असली तरी पडद्यावरच्या स्लाईड्स चिनी भाषेतही असत.

जगातील ५८% लोकसंख्या आशिया खंडातच राहात असल्यामुळे लुपसचे महत्त्व आहेच. भारतातही लुपसचे सुमारे पाच लाख रोगी असावेत असा अंदाज आहे. पहिलेच व्याख्यान लुपसच्या संप्राप्तीविषयी होते. लुपस हा आंतरिक प्रतिकारशक्तीचा (Autoimmune) आजार आहे. काही आनुवंशिक विकृतीसोबत बाह्यकारणांचा समन्वय होऊन ही प्रतिकारशक्ती बिघडते. रुतलेल्या काट्याभोवती येणारी सूज हा शरीराचा काट्याविरुद्धचा प्रतिकार आहे. शरीरात जीर्ण झालेल्या पेशींना बाहेर काढण्याचीही अशीच प्रक्रिया असते. त्यात बिघाड झाला की या पेशींच्या घटकांविरुद्ध ॲन्टिबॉडीज तयार होतात आणि त्यांच्या संयोगामुळे सूज येते. ज्या ज्या अवयवात ही प्रक्रिया होईल त्या त्या ठिकाणी सूज येत राहाते. या ॲन्टिबॉडीज तयार होण्यास सुरुवात झाल्यानंतर पुढे दोन-तीन वर्षांनी लुपसची लक्षणे दिसू लागतात. आपला कुत्रा आपल्यालाच चावणे अशी उपमा बरेचदा याला दिली जाते. बाह्यकारणांमध्ये अल्ट्राव्हायोलेट लाईट (दुपारचे ऊन), काही व्हायरस (Epstein Bar) तसेच प्रोकेनामाइडपासून सल्फा पर्यंत सुमारे शंभरेक औषधे यांचा समावेश होतो. अर्थात औषध बंद केले की ते लुपस जातेही.

लुपसच्या आनुवंशिकतेबद्दल एक स्वतंत्र सत्र होते. ॲन्किलोजिग स्पॉन्डिलायटिस मध्ये जसे HLA B27 तसेच लुपसमध्येही एखादे परीक्षण आगामी काही वर्षांत उपलब्ध होईल. अर्थात ती टेस्ट खात्रीशीर निदान करू शकेल असे आत्ता तरी वाटत नाही. लुपस हा आजार २०-४० या वयोगटातील स्त्रियांना होतो. ९० टक्के रोगी या स्त्रियाच असतात. त्यामुळे स्त्री विशिष्ट संप्रेरकांचे (Hormones) महत्त्व विशेष आहे. हल्ली पिट्यूटरी ग्रंथीतल्या प्रोलॅक्टिनचीही बरीच चर्चा सुरू आहे. अमेरिकेचे डॉ. रॉबर्ट लाहिता या सत्राचे अध्यक्ष होते. त्यांचे व्याख्यान मी पूर्वी बंगलोरला ऐकले होते. त्यांनी लुपसवर एक मोठे पुस्तक लिहिले आहे.

लुपसच्या संप्राप्तीविषयी (Patho genesis) भाषणे पुढे दुसऱ्या दिवशीच्या सत्रातही चालूच होती. त्यात लुपसमधल्या वेगवेगळ्या ॲन्टिबॉडीज, डेन्ड्रायटिक सेल, बी सेल, टी सेल (cell) टोल रिसेप्टर, इन्टरफेरॉन अशी वेगवेगळी सत्रे होती. लुपसवरची ही सगळी चर्चा उंदरावरच्या प्रयोगांपासून सुरू होते. तसेच ते वक्तेही वैद्यकीय डॉक्टर्स नसतात. त्यामुळे अशी भाषणे कंटाळवाणी वाटतात. कधी कधी झोपही येते.

लुपसमध्ये अनेक प्रकारच्या ॲन्टिबाँडीज तयार होऊन अनेक शरीरयंत्रणा बिघडतात. प्रत्येक शरीरयंत्रणेत दिसणारे बिघाड हा मोठा अभ्यासाचा विषय आहे. त्वचेवर दिसणारी लक्षणे सर्वात महत्त्वाची. उन्हामुळे वाढणारे फुलपाखराच्या आकाराचे गालावरचे पुरळ (Malar rash) हे लुपसचे एक लक्षण. असे वेगवेगळ्या प्रकारचे त्वचा विकार हातावर, चेहऱ्यावर, कानामागे किंवा इतरत्र ऊन लागेल अशा ठिकाणी होतात. कधीकधी जखमा खोल होतात आणि भरून आल्यावर पांढरे डाग पडतात. तोंडातही न दुखणाऱ्या जखमा होतात. डोक्यावरचे केस गळतात. संधिवात हेही असेच महत्त्वाचे लक्षण आहे. सांधे आमवातासारखेच डावी-उजवीकडे एकसारखे सुजतात. पण वेडेवाकडे होत नाहीत. निदान सुरुवातीच्या काळात सांध्यामधून सायनोव्हियमचा तुकडा (Biopsy) काढणे तसे सोपे. त्यावरून लुपसचे निदान सहज करता येईल असा डॉ. शूमाकर (अमेरिका) यांचा विचार मनाला पटला.

लुपसच्या पोटाच्या तक्रारींवर एक भाषण होते. रक्तवाहिन्यांच्या सुजेमुळे कधी पोटात तीव्र वेदना तर आतड्याच्या सुजेमुळे अतिसार आणि आतड्याच्या अयोग्य हालचालीमुळे (Dysmotility) अजीर्ण इत्यादी तक्रारी लुपसमध्ये उद्भवतात. अमेरिकन ऱ्हूमॅटॉलॉजी कॉलेजच्या वर्गीकरणात या पोटाच्या तक्रारींचा उल्लेख नाही पण असे रुग्ण पहावयास मिळतात हे मात्र खरे. वेगवेगळ्या आवरणांना सूज येणे (Serositis) हेही एक महत्त्वाचे लक्षण आहे. त्यामुळे कधी पोटात, छातीत अथवा हृदयाभोवती पाणी (effusion) साठू शकते. लाल आणि पांढऱ्या रक्तपेशी तसेच प्लेटलेट्सही कमी होणे हेही लुपसचे एक लक्षण आहे. मेंदूचे मज्जातंतूचे आणि मनाचे दोष हा लुपसमधला एक अवघड प्रकार आहे. त्यात फीट येणे, भ्रमिष्टासारखे वागणे यासारख्या गंभीर लक्षणांपासून ते विस्मरण, बुद्धिमांद्य इथपर्यंत लक्षणे उत्पन्न होऊ शकतात. तसे तर स्टिरॉइडसमुळेही नैराश्य (depression) येते. लुपससारख्या आजाराशी सामना करताना खचून जाणे सहज शक्य आहे. अनिश्चित पद्धतीने वेगवेगळ्या शरीरयंत्रणा बिघडत असल्यामुळे पेशंट आणि त्याच्या नातेवाईकांना मनात कायम असुरक्षितता असते. चेहऱ्यावरचे आणि अंगावरचे व्रण, सायक्लोफॉस्फामाइडने गळणारे केस, क्लोरोक्विनमुळे त्वचेचा काळसरपणा, स्टिरॉइडने वाढणारे वजन आणि लुपसचे लक्षणच असणारा थकवा यामुळे कोणीही तरुणी निराश होईल. त्यामुळे समाजात न मिसळता घरातच बसून राहण्याची प्रवृत्ती वाढते आणि मानसिक तक्रारी वाढत राहतात.

लुपसमधला मूत्रपिंडविकार ही एक अत्यंत गंभीर समस्या आहे. आशिया खंडात ५०-७५% लुपस रुग्णांना मूत्रपिंड विकार असतो आणि तेच लुपसमधील मृत्यूचे महत्त्वाचे कारण आहे. या Lupus nephritis साठीही एक स्वतंत्र सत्र होते. मूत्रपिंडाचा आजार केवळ तपासण्यांनीच समजतो. मूत्रपिंडाचा तुकडा काढून त्याची वर्गवारी (Classification) करणे हेही पुढील चिकित्सा करण्यास आणि भविष्याचा अंदाज (Prognosis) बांधण्यास अत्यावश्यक आहे. पूर्वी त्यासाठी जागतिक आरोग्य संघटनेचे वर्गीकरण वापरत असत. आता २००३ सालापासून नेफ्रॉलॉजी आणि रीनल पॅथॉलॉजी सोसायट्यांनी नवे वर्गीकरण आणले आहे. हे नवीन वर्गीकरण जगन्मान्य होऊन तेच सर्वत्र वापरले जाईल अशीही लक्षणे दिसतात. मूत्रमार्गे जाणारी प्रोटीन्स मूत्रपिंड विकारामुळे जातात की त्यामुळे वाढणाऱ्या ब्लडप्रेसरमुळे हे ठरविणेदेखील कित्येकदा अवघड होऊन बसते. त्यामुळे ब्लडप्रेसर ओटाक्यात ठेवणे लुपससाठी फारच महत्त्वाचे आहे.

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात नव्याने समजलेले महत्त्वाचे आजार म्हणजे एड्स आणि ॲप्ला सिण्ड्रोम. पेशींच्या बाह्य आवरणात फॉस्फोलिपिड असते. त्याविरुद्ध शरीरातून प्रतिकार सुरू झाला की, ॲन्टिफॉस्फोलिपिड ॲन्टीबाँडीज तयार होतात. ह्या आजाराचे सर्वप्रथम वर्णन १९८४ साली ग्रॅहम ह्यूजेस यांनी केले. त्यांचे भाषण ऐकण्याची, त्यांच्याशी बोलण्याची संधी मला या परिषदेत मिळाली. बोटे काळी निळी होण्यापासून (gangrene) ते अर्धांगवायूपर्यंत अनेक विविध लक्षणे शरीरात वेगवेगळ्या ठिकाणी रक्ताच्या गुठळीमुळे रक्तवाहिन्या बंद होऊन या आजारात उद्भवतात. तरुणवयातील अर्धांगवाताच्या रोग्यांपैकी २०% रोग्यांना हा आजार होतो. वारंवार गर्भपात होणाऱ्या रुग्णांमध्येही १५-२०% रोगी या ॲप्ला सिण्ड्रोमचे असतात. तर पायाच्या रक्तवाहिन्या बंद होऊन (Deep vein thrombosis) पायाला सूज येणाऱ्या रोग्यांमध्ये ३०% इतके यांचे प्रमाण असते. वारंवार अर्धशिशिसारखे डोके दुखणे, स्मरणशक्ती कमी होणे इथपासून हार्ट अटॅक पर्यंतही लक्षणे उद्भवू शकतात.

गर्भारपण आणि लुपस हा अर्थातच स्वतंत्र सत्राचा विषय होता. स्टिरॉइडची मात्रा १० मि.ग्रॅ. पेक्षा कमी झाल्याशिवाय गर्भधारणा होऊ देणे अयोग्य आहे. लहान मुलांच्या लुपसविषयीही एक वेगळे सत्र होते. या दोन्हीही परिस्थितीमध्ये औषधांचा सुयोग्य वापर करणे ही एक तारेवरची कसरतच आहे.

लुपसच्या चिकित्सेत हल्ली खूप सुधारणा झाली आहे. १९६४ साली सायक्लो फॉस्फामाइडविषयी पहिले संशोधन सिंगापूरहून प्रसिद्ध झाले. हे औषध कमीत कमी मात्रेत वापरून पुरेसा फायदा होऊ शकतो असे आता सिद्ध झाले आहे. मायकोफेनोलेट या कमी

विषारी औषधाने लुपसवर नियंत्रण आणता येते हे हाँगकाँगच्या संशोधकांनी २००० साली सिद्ध केले. ही चिकित्सा पद्धती आशिया खंडानेच जगाला दिली. हल्ली रिटुक्सिमॅब वगैरे बायोलॉजिकल औषधेही वापरली जातात. पण ती आपल्याकडे परवडणारी नाहीत.

नव्या उपचार पद्धतीमुळे लुपसमध्ये नव्या आशा निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे ९०% रोगी १० वर्षे जगतात तर ७५% रोगी २० वर्षांपर्यंत जगू शकतात. अर्थात या दीर्घायुष्याबरोबर लिपिडचे दोष आणि रक्तवाहिन्या जाड होणे (atherosclerosis) असेही धोके उद्भवतात. त्यामुळे ह्या उपद्रवांची सुरुवातीपासूनच चिकित्सा करणे आवश्यक ठरते.

लुपस हा ज्हुर्मॅटॉलॉजिचा विषय. पण शांघायला बरेच वक्ते लुपॉलॉजिस्ट असा शब्दप्रयोग करीत होते. एकाच आजाराविषयी इतक्या विविध अंगांनी विचार करणे लुपससारख्या आजारातच शक्य आहे. माझ्याबरोबर इंडियन ज्हुर्मॅटॉलॉजी असोसिएशनचे सचिव दिल्लीचे डॉ. रोहिणी हांडा होते. अशी एखादी भव्य परिषद आपण भारतात घेऊ या असे मी त्यांना सुचवले. त्यावर त्यांनी नुसती मान हलवली!

(चीनमधले वैद्यकशास्त्र चिनी भाषेत असते. फ्रान्समध्येही वैद्यकाचे अभ्यासक्रम फ्रेंच भाषेतच असतात. म्हणूनच मी देखील लुपसची माहिती मराठीत लिहिण्याचा प्रयत्न केला.)

सौजन्य : पीएचआरसी बुलेटिन, जुलै २००७